

NAQIL-MAQALLAR TILINDE SHIGIS SEPLIKLI ETALONLAR ARQALI BILDIRILGEN SALISTIRMALI JAY GÁPLERDİN QOLLANILIWI

Sh. Allaniyazova

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti f.i.k.

Sh. Baxtbaeva

Lingvistika: Qaraqalpaq tili qánigeligi magistrantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14278960>

Annotaciya. Bul maqalada naqıl-maqallar tiline sintaksislik analiz jasaw usılınan paydalanıldı. Bilemiz, naqıl-maqallar tilinde salıstırmalılıq kórsetkish oǵada kózge taslanatuǵın jaǵday bolǵanlıqtan, ondaǵı jay gáplerge toqtalıwdı maqul kórdik. Bunda salıstırmalı jay gáplerdin shıǵıs sepligindegi etalon sózler arqalı dúziliwi ilimiy tiykarda analiz etilgen.

Tayanish sózler: salıstırmalı jay gápler, salıstırıw dárejeli kebetlik hám ráwısh, salıstırıw subyekti, salıstırıw tiykarı (belgisi), salıstırıw etalonı.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРИМЕРНЫХ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ, ВЫРАЖЕННЫХ ЧЕРЕЗ ВОСТОЧНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ НОРМЫ В ЯЗЫКЕ ПОСЛОВИЦ.

Аннотация. В данной статье используется метод синтаксического анализа пословиц. Мы знаем, что в языке пословиц очень заметен показатель относительности, поэтому мы предпочли остановиться в нем на простых предложениях. При этом на научной основе анализируется образование относительно простых предложений с использованием стандартных слов в восточной семантике.

Основные слова: сравнение простых предложений, сравнение наречие и наречие, сравнение-подлежащее, сравнение-основа (характер), сравнение-стандарт.

THE USE OF SIMPLE SENTENCES EXPRESSED BY ORIENTAL ADJECTIVE STANDARDS IN THE LANGUAGE OF PROVERBS

Abstract. This article uses the method of syntactic analysis of the language of proverbs. As we know, the indicator of relativity is very prominent in the language of proverbs, so we decided to focus on simple sentences in it. In this case, the construction of simple sentences with relative comparisons using standard words in oriental semantics was analyzed on a scientific basis.

Key words: simple sentences with analogy, comparative degree subordinate clause and adverb, subject of analogy, basis (sign) of analogy, standard of analogy.

Insannın dúnyanı bilıw procesinde salıstırıw júdá úlken áhmiyetke iye. Eki yamasa onnan artıq predmettin ayırmashılıq táreplerin anıqlaw arqalı sırtqı ortalıqtı bilıw eń keń tarqalǵan usıllardıń biri esaplanadı. Salıstırıwlar arqalı qanday da bir nárseni tanıp bilıw, onın jaqsı hám jaman táreplerin úyreniw, jaman tárepinen sabaq, al jaqsı táreplerinen úlgi alıw hárbir insannın turmısında ushırasatuǵın jaǵday.

Sunday-aq, hárqaysı tarawda da ayqın kózge taslanatuǵın qubılıslardıń biri. Demek, salıstırıw tilde de bar. Salıstırmalı mazmunlı jay gápler dúnyanın barlıq tillerinde bar, biraq olardıń qurılısı hár tilde hár qıylı. Salıstırmalı jay ga'plerdin' mazmunlıq ha'm quramlıq ta'repi boyınsha S.L.Nevelovanın' a'yyemgi hind-grammatikalıq tekstlerinen, Panini grammatikasınan baslap salıstırıwdın' 4 ag'zag'a iye ekenligi, yag'nıy 1) salıstırıw atırg'an na'rse; 2) og'an salıstırıwshı so'z; 3) salıstırıw belgisi; 4) salıstırıwdın' formalıq ko'rsetkishi [1; 38].

Kópshilik türkiy tillerde salıstırmalı dárejedegi kelbetlikler hám ráwishler menen salıstırmalı mazmun ańlatıladı. Tilshi ilimpazlardıń kópshiligi *-raq* qosımtasın salıstırıw dáreje qosımtası dep esaplaydı [2; 136]. Biraq, türkiy tillerde salıstırıw dáreje qosımtası joq [3; 152], joqarıdağı *-raq* qosımtası bolsa *páseytiw*, *kemeytiw* mánisin beredi. Bul haqqında ózbek tilshi ilimpaz A. Hojiyev *-raq* qosımtası *páseytiw* dáreje qosımtası ekenligin aytadı [3;255]. Al, salıstırıw máni türkiy tillerde *shıǵıs sepligindegi (ayırım jaǵdaylarda kómekshiler) sózler* arqalı ańlatıladı. Biraq, meniń pikirimshe, salıstırıw qanday da bir nárseni basqa bir nárseden arttırıp, joqarı kórsetiw, yamasa *páseytip*, tómen kórsetiw maqsetinde salıstırıladı.

Solay eken, salıstırıw mazmunlı gáplerdi dúziwde *páseytiw* dáreje qosımtasınan paydalanıw maqsetke muwapıq boladı, dep oylayman. *Etalon* – bul qanday da bir sózge teńeletuǵın obyekt. *Shıǵıs sepligi* qosımtaları (*-dan/-den*, *-tan/-ten*, *-nan/-nen*) mine usı etalon sózge qosılıp, salıstırıw mánili jay gáplerdi dúzedi. Ásirese, bul jaǵdaydı kúndelikli turmısımızda, jáne de biybaha folklorımızdıń bir túri bolǵan naqıl-maqallar tilinde kóplep ushıratıwımızǵa boladı.

Óytkeni, naqıl-maqallar didaktikalıq mazmunǵa qurıladı. Onda turmıstıń oyılı-bálent tárepleri, insannıń jámiyette ornın belgilewshi insanıy pazıyletleri, jaman illetlerdi qaralawshı belgiler kózge taslanadı. Salıstırıw bolsa bul nárselerdi ele de ashıp bereri sózsiz. Máselen,

Jaqsı sóz paldan tatlı [5; 137]

Bunda **jaqsı sóz** – salıstırıw subyekti, **pal** sózi – salıstırıw etalonı, **-dan** *shıǵıs sepligi* – salıstırıwdıń formalıq kórsetkishi, **tatlı** – salıstırıw belgisi yaǵnıy tiykarı sıpatında qollanılıp, salıstırıw mánisindegi jay gápti dúzgen. Bunday gáplerdiń sintaksislik qurılısı ápiwayı bolsa da mazmunlıq jaqtan quramalı, yaǵnıy eń kemi eki propoziciyadan ibarat boladı. Joqarıdağı mısalda “Jaqsı sóz tatlı” hám “Pal tatlı” degen eki propoziciya qollanılǵan. Biraq, ekinshi yaǵnıy “Pal tatlı” propoziciyası qurılısı jaǵınan qısqaǵan, tek subyekt ǵana (Pal) berilgen. Salıstırmalı qatnasta bolsa bul gáptegi subyekt penen birinshi propoziciyadaǵı subyekt (jaqsı sóz) baylanısqa túsken.

Salıstırıw tiykarı yaǵnıy belgisi “tatlı” ekenligi hár eki propoziciya ushın da orta q belgi esaplanadı. Demek, mazmunlıq jaqtan bul belgi salıstırıw etalonına da predikaciyalanǵan. Solay eken, salıstırmalı jay gáplerde salıstırılıp atırǵan subyektler ortasındaǵı baylanıs bir-biri menen tıǵız baylanıslı boladı. S.O.Karcevskiy: “*bul baylanıs, yaǵnıy eki gáptiń ózara qatnası formasın da alıwı múmkin*” dep jazadı [4; 108]. Rasında da, biz bunı hám mazmunlıq, hám qurılısı jaǵınan ózara baylanıslı eki jay gáp sıpatında alıp qarawımızǵa boladı: Jaqsı sóz tatlı. Pal tatlı.

Naqıl-maqallar tilinde *shıǵıs seplikli etalonlar* arqalı bildirilgen salıstırmalı jay gáplerdiń qollanılıwı kóp ushırasatuǵın jaǵday. Máselen,

1. *Qayırsız boydaqtan qayırılı qoyshı jaqsı [5; 156]*
1. *Jaman tuwısqannan jat jaqsı [5; 25]*
2. *Ámirdiń asınan paqırdıń mushı jaqsı [5; 35]*
3. *Jaman joldastan tayaq jaqsı [5; 52]*
4. *Ellı gápten belli gáp jaqsı [5; 52]*
5. *Jaqsı ótirikten jaman ras jaqsı [5; 51]*

Bul naqıl-maqallardıń joqarıda keltirilgen naqıldan (*Jaqsı sóz paldan tatlı*) pariqlı tárepi –dan *shıǵıs sepligindegi etalon sózi* 1-propoziciyada qollanılǵan. 1-2-3-4-5-6- naqıl-maqallarda

“qayirsiz boydaq”, “jaman tuwisqan”, “ámirdiń ası”, “jaman joldas”, “elli gáp”, “jaqsı o'tirik” sóz dizbekleri etalon wazıypasında kelgen.

Al, bulardıń hámмесinde birdey sóz, yaǵnıy jaqsı sózi salıstırıw belgisi, tiykarı bolıp xızmet etken. Bunday jaqsı sózi arqalı salıstırıw tilde, basqa da tarawlarda kóp ushırasatuǵın jaǵday. Sol menen birge, artıq sózi de kontekstlik jaqtan jaqsı mánisin beredi. Mısalı,

1. *Tañdaǵı tawıqtan búgingi máyek artıq* [5; 152]
2. *Alalmaǵan qustan alamoyın gúrji artıq* [5; 17]
3. *Erteńgi quyırıqtan búgingi ókpe artıq* [5; 152]

Bul naqıl-maqallarda “*tañdaǵı tawıq*”, “*alalmaǵan qus*”, “*erteńgi quyırq*” sóz dizbekleri etlon sıpatında qollanılıp, shıǵıs sepligi qosımtasın alıp kelgen hám salıstırıw belgisi “artıq” ráwishi arqalı dúzilgen. Jáne de, “jaqsı” sózi menen bir qatarda “jaman” sóziniń salıstırıw tiykarı, belgisi sıpatında de teńdey dárejede ónimli jumsalatuǵının naqıl-maqallar tilinde kóriwge boladı.

Máselen,

1. *Jaman jiyen jawdan jaman* [5; 25]
2. *Júre otırǵan júrgennen jaman*[5; 57]
3. *Qurı wáde órtten jaman* [5; 58]
4. *Jaǵımpaz jawdan jaman* [5; 58]
5. *Sharshaǵannan hawlıqqan jaman* [5; 57]
6. *Alımsaqtan salaqlıq jaman* [5; 59]
7. *Alıstaǵı dushpannan,*
Ańılıp júrgen dos jaman [5; 59]

Keltirilgen naqıl-maqallarda “*jaman jiyen*”, “*jürgen*”, “*ört*”, “*jaw*”, “*sharshaǵan*”, “*alımsaq*”, “*alıstaǵı dushpan*” sózleri salıstırıw subyektine etalon sıpatında –dan shıǵıs sepligi qosımtasın alıp, salıstırıw mánisindegi jay gápplerdi payda etken.

Ulıwma alganda tildegi kelbetlik hám ráwish sózler salıstırıw belgisi sıpatında xızmet atqaradı. Ásirese, kelbetlikler arqalı salıstırıw naqıl-maqallar tilinde ónimli qollanılatuǵın jaǵdaylardıń biri:

1. *Uyat ólimnen kúshli* [5; 65]
2. *Miyman – atańnan ullı* [5; 120]
3. *Til qılıshtan keskir* [5; 134]
4. *Adamnıń sózi áptaptan ıssı* [5; 135]

Bul keltirilgen mısallar arqalı kúshli, ullı, keskir, ıssı degen kelbetlik sózlerdiń salıstırılıp atırǵan obyekt penen salıstırıw subyektı arasında ortaqlıq, ulıwma belgini qurap atırǵanı sebepli, biri ekinshisi menen salıstırıw mánide jumsalǵanın kóriwge boladı.

Sonıń menen birge salıstırıw belgisi túsip qaldırılǵan, biraq kontekst arqalı bul belgini anıqlawǵa bolatuǵın salıstırmalı jay gápplerdi naqıl-maqallar tilinde de ushıratıwǵa boladı. Máselen,

1. *Ash qulaqtan tınısh qulaq*[5; 59]
2. *Mıń ǵıybattan bir ádalat* [5; 135].

Joqarıdaǵı naqıl-maqallarda salıstırıw belgisi “jaqsı” sóziniń túsip qalǵanın ańlaq qıyınshılıq payda etpeydi, dep oylayman. Óytkeni, biz basında aytıp ótkenimizdey, kóbinese naqıl-maqallarda “jaqsı” hám “jaman” degen salıstırıwları ushıratamız.

Juwmaqlap aytqanda, xalqımızdın bahalı ġáziynesi esaplangan naqıl-maqallar tilinde salıstırmalı jay ġáplerdi úyreniw arqalı ata-babalarımızdın aqıl qorı qanshelli bay ekenligin ańlaw menen bir qatarda salıstırmalı jay ġápler sheberlik penen jumsalġanlıġın, ásirese etalon sózlerdın sheber tańlap qoyılġanlıġın kóriwge boladı. Ásirese, salıstırmalı mazmunlı jay ġáplerde shıġıs sepliginiń xızmeti joqarı dárejede kórinedi.

REFERENCES

1. Невелова С.Л. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Москва, 1977
2. Маъруфов З.М. Ўзбек тилида сифатларнинг қиёсий даражалари. А.С.Пушкин номидаги тил ва адабиёт институт асарлари. 1-қисм. Тошкент, 1949.
3. Турсунов У. Мухторов Ж. Раҳматуллаев Ш. "Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1975.
4. Шоабдурахманов Ш. Асқарова М. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. Тошкент, 1980.
5. Карцевский С.О. Сравнение. - Вопросом языкознание. 1976.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-89-90-91-томлар. Нөкис. "Илим" 2015.